

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Факультет політичних наук
Кафедра історії

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Перший проректор
ЧНУ ім. П. Могили
Котляр Ю. В.

«___» _____ 2022 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ПОЛІТОГЕНЕЗ ТА РАННЬОКЛАСОВІ СУСПІЛЬСТВА»

Галузь знань   03 «Гуманітарні науки»
Спеціальність   032 «Історія та археологія»

Розробник
Завідувач кафедри історії
Гарант освітньої програми
/Т.в.о. директора НН ІПО
Декан факультету політичних наук
Начальник НМВ

Піструіл І.В. _____
Міронова І.С. _____
Підберезних І.Є. _____
Зуб К.М. _____
Хмель А.О. _____
Шкірчак С.І. _____

Миколаїв – 2022 рік

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показника	Характеристика дисципліни	
Найменування дисципліни	Політогенез та ранньокласові суспільства	
Галузь знань	03 «Гуманітарні науки»	
Спеціальність	032 «Історія та археологія»	
Спеціалізація (якщо є)		
Освітня програма	«Історія та археологія»	
Рівень вищої освіти	Магістр	
Статус дисципліни	Нормативна	
Курс навчання	6	
Навчальний рік	2022-2023 н. р.	
Номер(и) семестрів (триместрів):	Денна форма	Заочна форма
	11	16, 17
Загальна кількість кредитів ЄКТС/годин	4,5 кредитів / 135 годин	
Структура курсу:	Денна форма	Заочна форма
	Всього – 135 годин	Всього – 135 годин
	– лекції – семінарські заняття (практичні, лабораторні, півгрупові) – годин самостійної роботи студентів	10 годин 10 годин 115 годин
	24 години 24 години 87 годин	10 годин 10 годин 115 годин
Відсоток аудиторного навантаження	36%	15%
Мова викладання	українська	
Форма проміжного контролю (якщо є)	-	
Форма підсумкового контролю	іспит	

1. Мета, завдання та результати вивчення дисципліни

Мета: формування у студентів теоретичних знань і практичних навичок наукової роботи з урахуванням їх фахової спеціалізації.

Політогенез та ранньокласові суспільства – це дисципліна, що конкретизує наші уявлення про історичний процес який пов'язаний з певними хронологічними межами і пов'язує його з певними територіями. Вона вивчає різноманіття поглядів на сутність процесу політогенезу та специфіку цього процесу у різних регіонах, аналіз основних всесвітньо-історичних схем та питань історіографії.

Завдання:

- Сформувати у студентів якомога повніше уявлення про сутність процесу політогенезу та закономірності історичного розвитку
- Виробити у студентів підхід до суспільних явищ з позиції історизму, діалектики, багатогранності, різноманітності та суперечності історичного процесу.
- Показати роль природного середовища в соціально-економічному і культурному розвитку суспільства.
- Розкрити конкретну просторову локалізацію історичного процесу.
- Дати студентам уявлення про територіальні межі та регіональний розподіл політичних, етнічних та суспільно-економічних утворень у різні історичні епохи.
- Показати територіальний розвиток, зміну державних і адміністративних кордонів.

Очікувані результати навчання:

Студенти повинні знати:

- Періодизацію та хронологію археології, антропології та історії первісного світу.
- Базові уявлення стосовно археологічних, антропологічних, історичних та етнографічних даних.
- Особливості взаємодії людського суспільства з навколишнім природним середовищем на ранніх етапах історичного розвитку.
- Роль природно-географічних чинників в історичному процесі.
- Причини та уроки виникнення та розв'язання конфліктів між народами, піднесення та занепад окремих регіонів.
- Основні проблеми та підходи до проблеми політогенезу.

Студенти зобов'язані вміти:

- Аналізувати різні точки зору на проблеми розвитку давнього суспільства.
- Оперувати понятійним апаратом різних наук (археології, антропології та історії первісного світу тощо).
- Виявляти сутність змін в історії народів на різних етапах їх розвитку, їх оригінальність, взаємозалежність.
- Виділяти зміни ландшафту в цілому або його складових, течій річок, клімату, ґрунту.
- Визначати процес складання територій, політичні кордони та їх зміни, адміністративний поділ, населені пункти, які пов'язані зі значущими історичними подіями.
- Показувати розміщення держав, племен, міграцію населення, його етнічний склад.

Загальні компетентності:

- ЗК05. Здатність спілкуватися з представниками інших професійних груп різного рівня (з експертами з інших галузей знань/видів економічної діяльності).
- ЗК07. Здатність оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт.
- ЗК08. Цінування та повага різноманітності та мультикультурності.
- ЗК11. Здатність проявляти творчий підхід в розробці ідей і досягнення цілей.

Спеціальні (фахові) компетентності:

- СК01. Здатність виявляти та досліджувати історичні й археологічні джерела різних видів, аналізувати наукові тексти, узагальнювати інформацію.
- СК02. Здатність здійснювати історичні й археологічні дослідження з визначеної тематики, в тому числі використовуючи методологічний інструментарій інших гуманітарних і соціальних наук.
- СК03. Здатність презентувати та обговорювати результати досліджень і професійної діяльності у сфері історії та археології.
- СК08. Здатність працювати в міжнародному контексті і реалізовувати спільні проєкти у сфері історії та/або археології з європейськими та євроатлантичними інституціями.
- СК12. Практичне вміння організації та проведення польових досліджень, збору, систематизації та обробки отриманого матеріалу й подальшого його наукового опрацювання.

Програмні результати навчання:

- ПРН 04. Застосовувати у професійній діяльності у сфері історії та археології сучасні цифрові інструменти і технології для пошуку, збереження і оброблення інформації, у тому числі для виконання наукових досліджень і реалізації освітніх та інноваційних проєктів.
- ПРН 05. Планувати і виконувати наукові дослідження у сфері історії та археології, висувати та перевіряти гіпотези, обирати методи дослідження, аналізувати результати, обґрунтовувати висновки.

- ПРН 06. Здійснювати експертизу пам'яток історії, археології та культури з метою їх охорони та можливого подальшого використання.
- ПРН 08. Розширювати актуалізовану джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових й археологічних експедиціях тощо.

2. Програма навчальної дисципліни

Денна форма:

	Теми	Лекції	Практичні (семинарські, лабораторні, півгрупові)	Самостійна робота
1	Тема 1. Завершення процесу антропосоціогенезу.	2	2	7
2	Тема 2. Ранньопервісна община.	2	2	7
3	Тема 3. Пізньопервісна община.	2	2	7
4	Тема 4. Передумови політогенезу.	2	2	7
5	Тема 5. Становлення політичної влади і держави.	2	2	7
6	Тема 6. Формування перших цивілізацій в північній Африці та південно-західній Азії.	2	2	7
7	Тема 7. Формування античної цивілізації у Середземномор'ї.	2	2	7
8	Тема 8. Перші цивілізації в південно-східній Азії.	2	2	7
9	Тема 9. Протодержавні та державні утворення на території Американського континенту.	2	2	7
10	Тема 10. Ранньосередньовічні держави на території Центральної та Західної Європи.	2	2	8
11	Тема 11. Протодержавні утворення на території України.	2	2	8
12	Тема 12. Державні утворення на території України.	2	2	8
	Всього	24	24	87

Заочна форма:

	Теми	Лекції	Практичні (семинарські, лабораторні, півгрупові)	Самостійна робота
1	Тема 1. Доба родової общини. Становлення політичної влади і держави.	2	2	23
2	Тема 2. Перші цивілізації у Середземноморському регіоні.	2	2	23
3	Тема 3. Перші цивілізації в південно-східній Азії та в Америці.	2	2	23
4	Тема 4. Протодержавні та державні утворення на території України.	2	2	23
5	Тема 5. Державні утворення на території України.	2	2	23
	Всього	10	10	115

Зміст навчальної дисципліни

Денна форма

4.1. План лекцій

№	Тема заняття / план
1	<p>Тема 1. Завершення процесу антропосоціогенезу.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Завершення процесу антропогенезу. 2. Теорії поліцентризму та моноцентризму. Расогенез. 3. Формування соціальних інститутів. 4. Виникнення первісної общини.
2	<p>Тема 2. Ранньопервісна община.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Побут і господарська діяльність. Криза мисливсько-збиральницького господарства. 2. Соціально-економічні відносини. 3. Шлюб і сім'я. 4. Структура і організація влади і управління. 5. Соціальні норми. Духовна культура: раціональні знання, мистецтво, ідеологічні уявлення.
3	<p>Тема 3. Пізньопервісна община.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Побут і господарська діяльність. Криза мисливсько-збиральницького господарства. 2. Соціально-економічні відносини. 3. Шлюб і сім'я. 4. Структура і організація влади і управління. 5. Соціальні норми. Духовна культура: раціональні знання, мистецтво, ідеологічні уявлення.
4	<p>Тема 4. Передумови політогенезу.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток відтворюючого господарства. 2. Становлення ремесла. 3. Інтенсифікація обміну. 4. Виникнення міст.
5	<p>Тема 5. Становлення політичної влади і держави.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Становлення приватної власності. 2. Зародження експлуатації. 3. Утворення класів. 4. Складання держави і права.
6	<p>Тема 6. Формування перших цивілізацій в північній Африці та південно-західній Азії.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Населення, його склад, розміщення, міграція. Демографія, густота населення. 2. Формування першої цивілізації в північній Африці. 3. Перші державні утворення в Месопотамії. 4. Крито-микенська цивілізація.
7	<p>Тема 7. Формування античної цивілізації у Середземномор'ї.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Фінікійські державні формування в Середземномор'ї. 2. Становлення давньогрецької цивілізації. 3. Римська держава: шляхи трансформації.
8	<p>Тема 8. Перші цивілізації в південно-східній Азії.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Харапська цивілізація. 2. Перші державні формування на території Китаю. 3. Процеси державотворення в Кореї та Японії.
9	<p>Тема 9. Протодержавні та державні утворення на території Американського континенту.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Протодержавні утворення на території Американського континенту.

	<ol style="list-style-type: none"> 2. Міста держави майя. 3. Формування держави ацтеків. 4. Держава інків.
10	Тема 10. Ранньосередньовічні держави на території Центральної та Західної Європи. <ol style="list-style-type: none"> 1. Розпад Римської імперії. 2. «Велике переселення народів». 3. Формування ранньосередньовічних держав в Європі.
11	Тема 11. Протодержавні утворення на території України. <ol style="list-style-type: none"> 1. Трипільська культура. 2. Культури бронзової доби на території України. 3. Скіфо-сарматський світ. 4. Слов'янські культури I-го тис.н.е..
12	Тема 12. Державні утворення на території України. <ol style="list-style-type: none"> 1. Античні держави Північного Причорномор'я. 2. Становлення східнослов'янської держави. 3. Запорозьке козацтво.

4.2. План практичних (семінарських, лабораторних, підгрупових) занять

№	Тема заняття / план
1	Тема 1. Завершення процесу антропосоціогенезу. <ol style="list-style-type: none"> 1. Завершення процесу антропогенезу. 2. Теорії поліцентризму та моноцентризму. Расогенез. 3. Формування соціальних інститутів. 4. Виникнення первісної общини.
2	Тема 2. Ранньопервісна община. <ol style="list-style-type: none"> 1. Побут і господарська діяльність. Криза мисливсько-збиральницького господарства. 2. Соціально-економічні відносини. 3. Шлюб і сім'я. 4. Структура і організація влади і управління. 5. Соціальні норми. Духовна культура: раціональні знання, мистецтво, ідеологічні уявлення.
3	Тема 3. Пізньопервісна община. <ol style="list-style-type: none"> 1. Побут і господарська діяльність. Криза мисливсько-збиральницького господарства. 2. Соціально-економічні відносини. 3. Шлюб і сім'я. 4. Структура і організація влади і управління. 5. Соціальні норми. Духовна культура: раціональні знання, мистецтво, ідеологічні уявлення.
4	Тема 4. Передумови політогенезу. <ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток відтворюючого господарства. 2. Становлення ремесла. 3. Інтенсифікація обміну. Обмін і його місце у становленні політичної влади. 4. Виникнення міст. 5. Становлення престижного ремесла. Виникнення писемності. 6. Поява регулярного додаткового продукту. 7. Нерівномірність і різноманітність господарського розвитку людства.
5	Тема 5. Становлення політичної влади і держави. <ol style="list-style-type: none"> 1. Становлення приватної власності. 2. Зародження експлуатації. 3. Утворення класів. 4. Складання держави і права.

6	<p>Тема 6. Формування перших цивілізацій в північній Африці та південно-західній Азії.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Населення, його склад, розміщення, міграція. Демографія, густота населення. 2. Формування першої цивілізації в північній Африці. 3. Перші державні утворення в Месопотамії. 4. Крито-микенська цивілізація.
7	<p>Тема 7. Формування античної цивілізації у Середземномор'ї.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Фінікійські державні формування в Середземномор'ї. 2. Становлення давньогрецької цивілізації. 3. Римська держава: шляхи трансформації.
8	<p>Тема 8. Перші цивілізації в південно-східній Азії.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Харапська цивілізація. 2. Перші державні формування на території Китаю. 3. Процеси державотворення в Кореї та Японії.
9	<p>Тема 9. Протодержавні та державні утворення на території Американського континенту.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Протодержавні утворення на території Американського континенту. 2. Міста держави майя. 3. Формування держави ацтеків. 4. Держава інків.
10	<p>Тема 10. Ранньосередньовічні держави на території Центральної та Західної Європи.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Розпад Римської імперії. 2. «Велике переселення народів». 3. Формування ранньосередньовічних держав в Європі.
11	<p>Тема 11. Протодержавні утворення на території України.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Трипільська культура. 2. Культури бронзової доби на території України. 3. Скіфо-сарматський світ. 4. Слов'янські культури I-го тис.н.е.
12	<p>Тема 12. Державні утворення на території України.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Античні держави Північного Причорномор'я. 2. Становлення східнослов'янської держави. 3. Запорозьке козацтво.

Заочна форма

4.1.1. План лекцій

№	Тема заняття / план
1	<p>Тема 1. Доба родової общини. Становлення політичної влади і держави.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Формування соціальних інститутів та виникнення первісної общини.. 2. Ранньопервісна община. 3. Пізньопервісна община. 4. Передумови політогенезу. 5. Становлення політичної влади і держави.
2	<p>Тема 2. Перші цивілізації у Середземноморському регіоні.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Формування першої цивілізації в північній Африці. 2. Перші державні утворення в Месопотамії. 3. Крито-микенська цивілізація. 4. Фінікійські державні формування в Середземномор'ї. 5. Становлення давньогрецької цивілізації. 6. Римська держава: шляхи трансформації.
3	<p>Тема 3. Перші цивілізації в південно-східній Азії та в Америці.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Харапська цивілізація.

	<ol style="list-style-type: none"> 2. Перші державні формування на території Китаю. 3. Процеси державотворення в Кореї та Японії. 4. Протодержавні утворення на території Американського континенту. 5. Міста держави майя. 6. Формування держави ацтеків. 7. Держава інків.
4	<p>Тема 4. Протодержавні та державні утворення на території України.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Трипільська культура. 2. Культури бронзової доби на території України. 3. Скіфо-сарматський світ. 4. Слов'янські культури I-го тис.н.е. 5. Античні держави Північного Причорномор'я. 6. Становлення східнослов'янської держави. 7. Запорозьке козацтво.
5	<p>Тема 5. Державні утворення на території України.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Античні держави Північного Причорномор'я. 2. Становлення східнослов'янської держави. 3. Запорозьке козацтво.

4.2.2. План практичних (семінарських, лабораторних, підгрупових) занять

	Тема заняття / план
1	<p>Тема 1. Доба родової общини. Становлення політичної влади і держави.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Формування соціальних інститутів та виникнення первісної общини.. 2. Ранньопервісна община. 3. Пізньопервісна община. 4. Передумови політогенезу. 5. Становлення політичної влади і держави.
2	<p>Тема 2. Перші цивілізації у Середземноморському регіоні.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Формування першої цивілізації в північній Африці. 2. Перші державні утворення в Месопотамії. 3. Крито-микенська цивілізація. 4. Фінікійські державні формування в Середземномор'ї. 5. Становлення давньогрецької цивілізації. 6. Римська держава: шляхи трансформації.
3	<p>Тема 3. Перші цивілізації в південно-східній Азії та в Америці.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Харапська цивілізація. 2. Перші державні формування на території Китаю. 3. Процеси державотворення в Кореї та Японії. 4. Протодержавні утворення на території Американського континенту. 5. Міста держави майя. 6. Формування держави ацтеків. 7. Держава інків.
4	<p>Тема 4. Протодержавні та державні утворення на території України.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Трипільська культура. 2. Культури бронзової доби на території України. 3. Скіфо-сарматський світ. 4. Слов'янські культури I-го тис.н.е. 5. Античні держави Північного Причорномор'я. 6. Становлення східнослов'янської держави. 7. Запорозьке козацтво.
5	<p>Тема 5. Державні утворення на території України.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Античні держави Північного Причорномор'я. 2. Становлення східнослов'янської держави. 3. Запорозьке козацтво.

5. Завдання для самостійної роботи

№ з/п	Назва теми	Денна форма	Заочна форма
1	Тема 1. Завершення процесу антропосоціогенезу.	7	28
2	Тема 2. Ранньопервісна община.	7	
3	Тема 3. Пізньопервісна община.	7	
4	Тема 4. Передумови політогенезу.	7	
5	Тема 5. Становлення політичної влади і держави.	7	
6	Тема 6. Формування перших цивілізацій в північній Африці та південно-західній Азії.	7	29
7	Тема 7. Формування античної цивілізації у Середземномор'ї.	7	
8	Тема 8. Перші цивілізації в південно-східній Азії.	7	29
9	Тема 9. Протодержавні та державні утворення на території Американського континенту.	7	
10	Тема 10. Ранньосередньовічні держави на території Центральної та Західної Європи.	8	
11	Тема 11. Протодержавні утворення на території України.	8	29
12	Тема 12. Державні утворення на території України.	8	
	Разом	87	115

6. Теми наукових робіт

1. Духовна культура населення часів політогенезу. Виникнення писемності.
2. Шляхи формування державної влади.
3. Проблеми історичної періодизації первісної історії.
4. Виникнення експлуатації та її види та формування класів.
5. Номадизм: сучасні підходи до проблеми.
6. Обмін та його роль в історії первісного суспільства.
7. Впровадження у виробництво металів та його історичне значення.
8. Сучасні теорії походження людини та людського суспільства.
9. Духовна культура первісного населення.
10. Родинно-шлюбні відносини часів первісної общини.
11. Соціальна структура населення часів первісної общини.
12. Економічні стосунки пізньопервісного часу. Престижна економіка.
13. Особливості антропології палеоантропів. Неандертальська проблема.
14. Виникнення землеробства та скотарства та їх історичне значення.
15. Час та шляхи формування первісних релігійних уявлень.
16. Господарство та матеріальна культура населення часів ранньопервісної общини
17. Формування першої цивілізації в північній Африці.
18. Перші державні утворення в Месопотамії.
19. Крито-микенська цивілізація.
20. Фінікійські державні формування в Середземномор'ї.
21. Становлення античної цивілізації.
22. Харапська цивілізація.
23. Процеси державотворення в південно-східній Азії.
24. Протодержавні утворення на території Американського континенту.
25. Формування держав на території Американського континенту.

Вимоги до написання наукової роботи

Наукова робота повинна являти собою самостійне дослідження і включати: обґрунтування вибору теми та її актуальність; аналіз літератури з обраної теми; виклад сутності питання; теоретичне узагальнення і науково обґрунтовані висновки; список використаної літератури. Стиль викладення матеріалу має бути науково-діловим.

Структура наукової роботи містить такі елементи: титульна сторічка, зміст, вступ (мають бути обґрунтовані актуальність та практичне значення обраної теми, визначені мета та завдання роботи); основна частина (розділи, пункти, підпункти) розкривається тема шляхом висвітлення основних питань); висновки (необхідно сформулювати: а) науково-теоретичні та практичні підсумки проведеного аналізу за проблематикою наукової роботи; б) вони мають логічно пов'язуватися із змістом викладеного матеріалу); список літератури (містить використані джерела та публікації), при необхідності – додатки.

Наукову роботу набирають на комп'ютері в текстовому редакторі «WORD» (шрифт 14, «Times New Roman», інтервал 1,5). Поля: верхнє – 20 мм, нижнє – 20 мм, ліве – 25 мм, праве – 15 мм. Її роздруковують на принтері з одного боку аркуша білого паперу формату А4 (210X297 мм). Обсяг наукової роботи до 20 сторінок.

7. Контрольна робота

I Варіант

1. Археологічна хронологія.
2. Впровадження у виробництво металевих знарядь та його наслідки.
3. Структура та організація влади у пізньопервісну добу.

II Варіант

1. Археологічна періодизація.
2. Передумови переходу від привласнюючої до відтворюючої економіки.
3. Соціальна структура населення часів первісної общини.

III Варіант

1. Хронологія первісної історії.
2. Літописні племена. Русь у IX – X ст.
3. Господарство та матеріальна культура населення часів первісної общини.

IV Варіант

1. Періодизація первісної історії.
2. Обмін та його роль в історії первісного суспільства.
3. Виникнення експлуатації та її види та формування класів.

8. Підсумковий контроль

Формою підсумкового контролю є іспит, який проводиться в усній формі. Робота студентів оцінюється за підсумками виконання основних видів завдань. Якщо студент не відвідував курс лекцій, семінарські заняття і не виконав контрольні заходи, а, отже, не набрав необхідної кількості балів, то він, за рішенням кафедри, не допускається до складання іспиту.

Перелік питань до іспиту

1. Археологічна періодизація історії первісного суспільства.
2. Археологічні культури мезоліту.
3. Виникнення держави: сучасний стан проблеми.
4. Виникнення експлуатації та її види та формування класів.
5. Виникнення землеробства та скотарства та їх історичне значення.
6. Впровадження у виробництво залізних знарядь та його наслідки.
7. Впровадження у виробництво металів та його історичне значення.
8. Головні причини грецької колонізації Північного Причорномор'я. Античні пам'ятки.
9. Господарство та матеріальна культура населення часів пізньопервісної общини.
10. Господарство та матеріальна культура населення часів ранньопервісної общини.
11. Державні утворення на території Американського континенту.
12. Духовна культура населення часів політогенезу. Виникнення писемності.
13. Духовна культура первісного населення.
14. Духовна культура пізньопервісного населення.
15. Економічні стосунки пізньопервісного часу. Престижна економіка.
16. Зміни в розвитку господарства в бронзовому віці.
17. Ідеологічні уявлення найдавніших землеробів та скотарів.
18. Крито-микенська цивілізація.
19. Культури бронзового віку України.
20. Мезолітична пора як етап переходу до нових форм господарювання.
21. Неандертальська проблема.
22. Номадизм: сучасні підходи до проблеми.
23. Обмін та його роль в історії первісного суспільства.
24. Основні види первісних релігійних уявлень.
25. Основні категорії археологічних пам'яток епохи Київської Русі.
26. Основні технічні досягнення неоліту. Землеробсько-скотарські культури неоліту.
27. Особливості антропології палеоантропів.
28. Пам'ятки палеоліту території України.
29. Передумови переходу від привласнюючої до відтворюючої економіки.
30. Перші державні утворення в Месопотамії.
31. Перші державні формування на території Китаю.
32. Поведінка приматів як джерело для реконструкції системи соціальних зв'язків у праобщині.
33. Попередники людини: антропологія та соціальність.
34. Проблеми історичної періодизації первісної історії.
35. Проблеми історичної періодизації первісної історії.
36. Протодержавні утворення на території Американського континенту.
37. Процеси державотворення в Кореї та Японії.
38. Ремісництво часів політогенезу.
39. Римська держава: шляхи трансформації.
40. Родинно-шлюбні відносини ранньопервісного часу.
41. Родинно-шлюбні відносини часів пізньопервісної общини.
42. Розвиток землеробства та скотарства в енеолітичну епоху.

43. Розвиток сільського господарства населення часів енеоліту - бронзового віку.
44. Сарматські міграції.
45. Скарби металевих знарядь як наслідок розвитку обміну.
46. Скіфи у Північному Причорномор'ї.
47. Головні причини експансії скіфів.
48. Соціальна структура населення часів пізньопервісної общини.
49. Соціальна структура населення часів ранньопервісної общини.
50. Становлення давньогрецької цивілізації.
51. Структура та організація влади в епоху ранньопервісної общини.
52. Структура та організація влади у пізньопервісну добу.
53. Сучасні теорії походження людини та людського суспільства.
54. Фінікійські державні формування в Середземномор'ї.
55. Формування першої цивілізації в північній Африці.
56. Формування приватної власності.
57. Характеристика археологічних культур давніх слов'ян та їх сусідів.
58. Харапська цивілізація.
59. Хід та наслідки "неолітичної революції".
60. Шляхи формування державної влади.

Оцінювання питань в екзаменаційному білеті: перше питання у білеті оцінюється в 10 балів, друге та третє питання оцінюється в 15 балів.

Приклад екзаменаційного білету

ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

Рівень вищої освіти другий: магістерський

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Семестр 11

Навчальна дисципліна «ПОЛІТОГЕНЕЗ ТА РАННЬОКЛАСОВІ СУСПІЛЬСТВА»

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 0

1. Структура та організація влади у пізньопервісну добу.
2. Крито-микенська цивілізація.
3. Українська козацька держава. Зміни в адміністративно-територіальному поділі.

Затверджено на засіданні кафедри історії

Протокол № _____ від _____ 20__ року

Завідувач кафедри _____

Екзаменатор _____

Міронова І.С.

Піструїл І.В.

9. Критерії оцінювання та засоби діагностики результатів навчання

Денна форма:

№	Вид діяльності (завдання)	Критерії оцінювання	Максимальна кількість балів
1	Семінарські заняття	12 тем семінарських занять. Максимальна кількість балів за тему – 3 (12x3)	36
2	Написання та захист наукової роботи	Оцінювання: 4 бали – написання наукової роботи, 5 балів – захист	9
3	Контрольна робота	3 запитання кожне оцінюється в 5 балів (3x5)	15
4	Іспит	В кожному іспитовому білеті по 3 питання. Перше питання у білеті оцінюється в 10 балів, друге та третє питання оцінюється в 15 балів.	40
Всього			100

Заочна форма:

№	Вид діяльності (завдання)	Критерії оцінювання	Максимальна кількість балів
1	Семінарські заняття	5 семінарських занять. Максимальна кількість балів на семінарі – 4 (4x5)	20
2	Написання та захист наукової роботи	Оцінювання: 5 балів – написання наукової роботи, 5 балів – захист (2x5).	10
3	Контрольна робота	3 запитання кожне оцінюється в 10 балів (3x10)	30
4	Іспит	В кожному іспитовому білеті по 3 питання. Перше питання у білеті оцінюється в 10 балів, друге та третє питання оцінюється в 15 балів.	40
Всього			100

Оцінювання результатів навчальної діяльності студентів здійснюється з урахуванням індивідуальних особливостей студентів і передбачає диференційований підхід в його організації.

Оцінюватися може виконання студентами будь-яких навчальних завдань, під час роботи над якими студенти демонструють власне історичне мислення: розгорнуті і стислі усні відповіді, письмові роботи, доповіді, реферати, виступи в дискусіях тощо.

При цьому враховується:

- розуміння студентами взаємозв'язків між історичними подіями, уміння порівнювати, пояснювати, аналізувати та критично оцінювати історичні факти;
- самостійність мислення;
- використання різних джерел історичних знань, з розумінням їх особистостей, умінням їх характеризувати і оцінювати;

- правильність і достатність добору історичних фактів для розв'язування поставлених викладачем завдань;
- чіткість і завершеність викладу;
- мовна грамотність.

Критерії оцінки усної відповіді студента (семінарські заняття):

Денна форма:

3 бали ставиться у випадку:

- студент вільно володіє, визначеними програмою, знаннями й уміннями;
- правильно і в достатній кількості добирає необхідні для відповіді факти;
- висловлює власне ставлення до навчального матеріалу;
- відповідь чітка і завершена;
- мова добра.

2 бали ставиться у відповідності з попередніми вимогами, але:

- студент має незначні ускладнення при використанні визначених програмою знань і умінь;
- при доборі фактів припускається незначних помилок;
- власне ставлення студентом висловлюється, але в аргументації зустрічаються окремі неточності;
- мова добра.

0-1 бал ставиться в такому випадку:

- студент користується лише окремими знаннями й уміннями;
- порушує логіку викладу;
- відповідь недостатньо самостійна;
- аргументація слабка;
- є суттєві помилки в знанні фактичного матеріалу та висновках;
- мова спрощена.

Заочна форма:

4 бали ставиться у випадку:

- студент вільно володіє, визначеними програмою, знаннями й уміннями;
- правильно і в достатній кількості добирає необхідні для відповіді факти;
- висловлює власне ставлення до навчального матеріалу;
- відповідь чітка і завершена;
- мова добра.

3 бали ставиться у відповідності з попередніми вимогами, але:

- студент має незначні ускладнення при використанні визначених програмою знань і умінь;
- при доборі фактів припускається незначних помилок;
- власне ставлення студентом висловлюється, але в аргументації зустрічаються окремі неточності;
- мова добра.

2 бали ставиться в такому випадку:

- студент користується лише окремими знаннями й уміннями;
- порушує логіку викладу;
- відповідь недостатньо самостійна;
- аргументація слабка;
- є суттєві помилки в знанні фактичного матеріалу та висновках;
- мова спрощена.

0-1 бали ставиться в разі незнання більшої частини матеріалу, відсутності будь-якої логіки викладу, а саме:

- студент не володіє необхідними для здійснення завдання уміннями;
- головного фактичного матеріалу не знає.

Критерії оцінки студента при написанні та захисті наукової роботи:

Денна форма:

- **9 балів** виставляється якщо виконані всі вимоги до написання наукової роботи: позначена проблема і обґрунтована її актуальність, зроблено короткий аналіз різних точок зору на дану проблему і логічно викладена власна позиція, сформульовані висновки, тема розкрита повністю, витриманий обсяг, дотримані вимоги до зовнішнього оформлення.
- **7-8 балів** виставляється якщо основні вимоги до наукової роботи виконані, але при цьому допущені незначні недоліки. Зокрема, не витриманий обсяг; є упущення в оформленні.
- **5-6 балів** виставляється якщо основні вимоги до наукової роботи виконані, але при цьому допущені недоліки. Зокрема, є неточності у викладі матеріалу; відсутня логічна послідовність в судженнях, не витриманий обсяг; є упущення в оформленні.
- **3-4 бали** виставляється якщо є істотні відступи від вимог до виконання наукової роботи. Зокрема: тема висвітлена лише частково, відсутній висновок.
- **2 бали** виставляється якщо є істотні відступи від вимог до виконання наукової роботи. Зокрема: допущені фактичні помилки у змісті, відсутній висновок.
- **1 бал** виставляється якщо тема наукової роботи не розкрита, виявляється істотне нерозуміння проблеми.

Заочна форма:

- **10 балів** виставляється якщо виконані всі вимоги до написання наукової роботи: позначена проблема і обґрунтована її актуальність, зроблено короткий аналіз різних точок зору на дану проблему і логічно викладена власна позиція, сформульовані висновки, тема розкрита повністю, витриманий обсяг, дотримані вимоги до зовнішнього оформлення.
- **9 балів** виставляється якщо основні вимоги до наукової роботи виконані, але при цьому допущені незначні недоліки. Зокрема, не витриманий обсяг; є упущення в оформленні.
- **7-8 балів** виставляється якщо основні вимоги до наукової роботи виконані, але при цьому допущені недоліки. Зокрема, є неточності у викладі матеріалу; відсутня логічна послідовність в судженнях, не витриманий обсяг; є упущення в оформленні.
- **5-6 балів** виставляється якщо є істотні відступи від вимог до виконання наукової роботи. Зокрема: тема висвітлена лише частково, відсутній висновок.
- **3-4 бали** виставляється якщо є істотні відступи від вимог до виконання наукової роботи. Зокрема: допущені фактичні помилки у змісті, відсутній висновок.
- **1-2 бали** виставляється якщо тема наукової роботи не розкрита, виявляється істотне нерозуміння проблеми.

Критерії оцінювання контрольної роботи:

Денна форма:

- **«13-15» балів** заслуговує студент, який всебічно, безпомилково, в логічній послідовності і вільно розкрив теоретичне питання; продемонстрував знання методики аналізу даних та інформаційно-довідкових матеріалів; наявні повні, обґрунтовані висновки та пропозиції; робота оформлена відповідно до встановлених вимог, має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент повно, всебічно, безпомилково відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи,
- **«9-12» балів** отримує студент, який дав правильну, але неповну відповідь на теоретичне питання; розкрив всі аспекти поставленого питання, але припустився несуттєвих помилок; наведені матеріали правильні, але неповні; наявні висновки та пропозиції в цілому вірні, але недостатньо обґрунтовані; робота в цілому оформлена відповідно до встановлених вимог, але є незначні зауваження до оформлення; робота має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент в основному відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи, але відповідь неповна та/або студент допускає незначні помилки.
- **«5-8» балів** отримує студент, який дав правильну, але суттєво неповну відповідь на теоретичне питання; недостатньо використані матеріали; висновки та пропозиції неповні; робота в цілому оформлена з суттєвими зауваженнями до встановлених вимог; робота має

всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент неповно та з помилками відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи.

- **«0-4» бали** виставляється в тому випадку, якщо в роботі не розкрито вузлових елементів теоретичного питання; є суттєві помилки та викривлення; наведені дані неактуальні; відсутні або застарілі матеріали, літературні джерела; відсутні обґрунтовані висновки та пропозиції, які впливають з теми роботи; робота оформлена з суттєвими порушеннями встановлених вимог; робота не має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент не відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи.

Заочна форма:

- **«9-10» балів** заслуговує студент, який всебічно, безпомилково, в логічній послідовності і вільно розкрив теоретичне питання; продемонстрував знання методики аналізу даних та інформаційно-довідкових матеріалів; наявні повні, обґрунтовані висновки та пропозиції; робота оформлена відповідно до встановлених вимог, має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент повно, всебічно, безпомилково відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи,
- **«6-8» балів** отримує студент, який дав правильну, але неповну відповідь на теоретичне питання; розкрив всі аспекти поставленого питання, але припустився несуттєвих помилок; наведені матеріали правильні, але неповні; наявні висновки та пропозиції в цілому вірні, але недостатньо обґрунтовані; робота в цілому оформлена відповідно до встановлених вимог, але є незначні зауваження до оформлення; робота має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент в основному відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи, але відповідь неповна та/або студент допускає незначні помилки.
- **«3-5» балів** отримує студент, який дав правильну, але суттєво неповну відповідь на теоретичне питання; недостатньо використані матеріали; висновки та пропозиції неповні; робота в цілому оформлена з суттєвими зауваженнями до встановлених вимог; робота має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент неповно та з помилками відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи.
- **«0-2» бали** виставляється в тому випадку, якщо в роботі не розкрито вузлових елементів теоретичного питання; є суттєві помилки та викривлення; наведені дані неактуальні; відсутні або застарілі матеріали, літературні джерела; відсутні обґрунтовані висновки та пропозиції, які впливають з теми роботи; робота оформлена з суттєвими порушеннями встановлених вимог; робота не має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент не відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи.

Приклад контрольної роботи для студентів заочної форми навчання

Варіант 1

1. Археологічна хронологія.
2. Впровадження у виробництво металевих знарядь та його наслідки.
3. Структура та організація влади у пізньопервісну добу.

Варіант 2

1. Археологічна періодизація.
2. Передумови переходу від привласнюючої до відтворюючої економіки.
3. Соціальна структура населення часів первісної общини.

Критерії оцінювання іспиту:

- **35-40 балів** виставляються студенту при глибоких і всебічних знаннях проблеми, грамотному і злагодженому логічно їх викладі, досконалому володінні понятійним апаратом, умінні підкріплювати теоретичні знання практичними висновками, здатності швидко і правильно робити умовиводи, використовувати при аналізі сучасних явищ теоретичні положення на основі вивчення основної та додаткової літератури; якщо дані правильні, повні і глибокі відповіді на всі теоретичні питання відповідно до навчальної програми дисципліни, немає помилок у виконанні, матеріал викладено грамотною мовою з дотриманням логічної послідовності;
- **30-34 бали** виставляються студенту при глибоких і всебічних знаннях проблеми, грамотному і злагодженому логічно їх викладі, досконалому володінні понятійним апаратом, умінні підкріплювати теоретичні знання практичними висновками, здатності швидко і правильно робити умовиводи, використовувати при аналізі сучасних явищ теоретичні положення на основі вивчення основної та додаткової літератури; якщо студентом дано правильні, повні відповіді на всі теоретичні питання індивідуального завдання відповідно до навчальної програми дисципліни, матеріал викладено грамотною мовою з дотриманням логічної послідовності, однак допущені незначні похибки при відповіді;
- **20-29 балів** виставляються студенту при твердому і досить повному знанні проблеми, відсутності характерних неточностей при відповідях на питання екзаменаційного білета та на поставлені додаткові питання, умінні в основному пов'язувати теоретичний матеріал з практичними завданнями, стоять в сучасних умовах, володінні понятійним апаратом, знанні основної літератури; якщо на запропоновані теоретичні питання дані правильні, але неповні відповіді; матеріал викладено грамотною мовою з дотриманням логічної послідовності, однак допущені несуттєві похибки або неточності у відповідях, допущена незначна помилка;
- **15-19 балів** виставляються студенту при достатньому знанні навчального матеріалу, відсутності грубих помилок при відповідях на питання екзаменаційного білета, умінні підкріплювати теоретичні знання практичними висновками, знанні основних понять і категорій; якщо відповіді на теоретичні питання в цілому правильні, але неповні, допущені неточності у формулюваннях і логічні похибки, допущені одна - дві несуттєві помилки;
- **10-14 балів** виставляються студенту, якщо відповіді на теоретичні питання неповні, допущені неточності у формулюваннях і логічні похибки;
- **5-9 балів** виставляються студенту при наявності грубих помилок у відповідях на теоретичні питання екзаменаційного білета, які свідчать про неправильному розумінні суті проблеми, невмінні підкріплювати теоретичні знання практичними висновками, незнанні основного категоріального апарату, якщо відповіді на теоретичні питання містять грубі помилки, свідчать про незнання і нерозуміння відповідних розділів програмного матеріалу;
- **0-4 бали** виставляються студенту, якщо відповіді на теоретичні питання містять грубі помилки, які свідчать про незнання і нерозуміння відповідних розділів програмного матеріалу.

10. Шкала оцінювання: національна та ECTS

Оцінка в балах	Оцінка за національною шкалою	Оцінка за шкалою ECTS	
		Оцінка	Пояснення
90-100	Відмінно	A	Відмінно (відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок)
82-89	Добре	B	Дуже добре (вище середнього рівня з кількома помилками)
75-81		C	Добре (в загальному вірне виконання з певною кількістю суттєвих помилок)
67-74	Задовільно	D	Задовільно (непогано, але зі значною кількістю недоліків)
60-66		E	Достатньо (виконання задовольняє мінімальним критеріям)
35-59	Незадовільно	FX	Незадовільно (з можливістю повторного складання)
1-34		F	Незадовільно (з обов'язковим повторним курсом)

11. Рекомендовані джерела інформації

11.1. Основні:

- Археологія України / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. К.: Либідь, 2005.
- Білоусько О. А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст. К.: «Генеза», 2002.
- Бунятян К. П. Давнє населення України. К.: Либідь, 1999.
- Бунятян К. П., Мурчін В. Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. Київ, 1998.
- Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. Тернопіль: Навчальна книга, 2004.
- Геродот. Історії. Переклад А. О. Біленького. Київ, 1993.
- Давня історія України: У 2-х книгах. Київ, 1994. Кн. 1, 2.
- Давня історія України: У 3-х томах. Київ, 1997-2000. Т. 1-3.
- Залізняк Л. Л. Найдавніше минуле України. Київ, 1997.
- Залізняк Л. Л. Первісна історія України. Київ, 1999.
- Залізняк Л. Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. Київ, 1998.
- Міхеєв В. К., Шрамко Б. А. Археологія залізного віку Східної Європи. Харків, 2000.
- Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.
- Сминтина О. Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії. Одеса: Астропринт, 2001.
- Станко В., Гладких М., Сегеда С. Історія первісного суспільства. Київ, 1999.
- Тойнбі А. Д. Дослідження історії: У 2-х томах. Київ, 1992. Т. 1, 2.

11.2. Додаткові:

- Археологія і давня історія України. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. К.: Ін-т археології НАНУ, 2010.
- Археологія. 1993. № 3 (до 100-річчя відкриття трипільської культури).
- Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ, 1998.
- Баран В. Д. Черняхівська культура. К.: Наукова думка, 1981.
- Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К.: Наукова думка, 1991.
- Бліфельд Д. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977.
- Брайчевський М. Ю. Походження Русі. К.: Наукова думка, 1968.
- Відейко М. Ю. Україна: від Трипілля до Антів. К.: КВЦ, 2008.
- Відейко М. Від Яншао до Трипілля: розвиток суспільств давніх хліборобів у V-IV тис. до н.е. // Емінак. 2020. №1. С. 230-238.
- Відейко М. Ю. Археологія в інтернеті. К.: Ін-т археології України НАН України, 2001.
- Гладких М. І. Історична інтерпретація пізнього палеоліту. Київ, 1991.
- Дзіговський О. М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. Одеса, 2000.
- Етнічна історія давньої України. Київ, 2000.
- Зубар В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я. Київ, 1999.
- Кислий О. Є. Демографічний вимір історії. К.: Арістей, 2005.
- Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ, 1992.
- Колдубай І., Нога О. Прадавня Україна. Історія, культура, вбрання. Львів: НВФ «Українські технології», 2004.
- Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. Львів, 1998.
- Мозолевський В. М. Товста Могила. Київ, 1979.

- Моця О. П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ, 1993.
- Мошевський В.М. Скіфський степ. Київ, 1983.
- Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). Київ, 2001.
- Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ, 1991.
- Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Київ; Чернівці, 2001.
- Сегеда С.П. Основи антропології. Київ, 1995.
- Сминтина О. Теоретичні питання дослідження екології давньої людини. Одеса: Астропринт, 2004.
- Сорочан С. Б, Зубарь В. М., Марченко Л. В. Херсонес – Херсон – Корсунь. К., 2003.
- Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. К.: Стародавній Світ, 2014.